CHO‘LPON ADABIY-TANQIDIY TAFAKKURIDA MILLAT, BADIIYAT VA ESTETIK MEZON MASALALARI

Abduxalilova Muslimaxon Ibrohim qizi
Farg‘ona davlat universiteti
Filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili) yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya: Maqolada Abdulhamid Cho‘lponning o‘zbek adabiy tanqidi taraqqiyotidagi o‘rni, uning adabiyotning ijtimoiy-estetik vazifasi, ijodkor mas’uliyati, milliy adabiy tafakkur, jahon adabiyoti bilan aloqalar hamda teatr san’atiga doir qarashlari tahlil qilinadi. “Adabiyot nadir?” maqolasidan boshlangan estetik konsepsiyaning keyingi taqriz va san’atga oid chiqishlarda qanday rivojlangani ko‘rsatilib, Cho‘lpon tanqidchiligida millat manfaatini badiiylik mezoni bilan uyg‘unlashtirish tamoyili asosiy ilmiy xususiyat sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: Cho‘lpon, adabiy tanqid, milliy uyg‘onish, badiiylik, estetik mezon, “Adabiyot nadir?”, teatr tanqidi, talqin, jadid adabiyoti, tanqidiy tafakkur.

Annotation: The article examines Abdulhamid Cholpon’s place in the development of Uzbek literary criticism, focusing on his views on the social and aesthetic functions of literature, the responsibility of the writer, national literary thought, intercultural literary relations, and theatre criticism. It traces the development of the aesthetic concept formulated in “What Is Literature?” through his later reviews and writings on art, arguing that the synthesis of national interests with artistic criteria is a defining feature of Cholpon’s critical thought.

Keywords: Cholpon, literary criticism, national awakening, artistry, aesthetic criterion, “What Is Literature?”, theatre criticism, interpretation, Jadid literature, critical thought.

Аннотация: В статье анализируется место Абдулхамида Чулпана в развитии узбекской литературной критики, его взгляды на общественно-эстетические функции литературы, ответственность писателя, национальное литературное мышление, связи с мировой литературой и театральную критику. Прослеживается развитие эстетической концепции, сформулированной в статье «Что такое литература?», в последующих рецензиях и работах об искусстве. Сочетание национальных интересов с критериями художественности рассматривается как одна из ведущих особенностей критического мышления Чулпана.

Ключевые слова: Чулпан, литературная критика, национальное пробуждение, художественность, эстетический критерий, «Что такое литература?», театральная критика, интерпретация, джадидская литература, критическое мышление.

XX asr boshlaridagi o‘zbek adabiy tafakkuri tarixida Cho‘lpon nafaqat shoir, nosir, dramaturg va tarjimon, balki adabiy jarayonning dolzarb masalalariga muntazam munosabat bildirgan munaqqid sifatida ham alohida mavqega ega. Uning tanqidiy merosi jadidchilik davrida shakllangan milliy uyg‘onish g‘oyalarini badiiy-estetik mezonlar bilan bog‘lab talqin etgani bilan ahamiyatlidir. Mavjud bibliografik ma’lumotlarda Cho‘lponning 1914–1937-yillar davomida oltmishdan ortiq adabiy-tanqidiy maqola, taqriz va san’atga oid chiqishlari qayd etiladi. Bu merosning salmog‘i faqat son jihatidan emas, balki o‘zbek tanqidchiligida adabiyotning vazifasi, ijodkor mas’uliyati, milliy madaniyat, tarjima, teatr va jahon adabiyoti masalalarini bir butun estetik jarayon sifatida ko‘ra olganida namoyon bo‘ladi [2. 81–83].

Cho‘lponning adabiyot haqidagi nazariy qarashlari, avvalo, 1914-yilda “Sadoi Turkiston” gazetasida e’lon qilingan “Adabiyot nadir?” maqolasida yorqin ifoda topadi. Mazkur kichik hajmli maqola yosh ijodkorning adabiyot mohiyatini inson ruhiyati va millat taqdiri bilan bog‘liq holda anglaganini ko‘rsatadi. Muallif adabiyotni hayotning tashqi nusxasi yoki ko‘ngilochar mashg‘ulot deb emas, insonning ruhiy olamini uyg‘otadigan, hissiy tajribani ma’naviy mazmunga aylantiradigan kuch sifatida tushuntiradi. Uning “adabiyot yashasa, millat yashar” degan konseptual qarashi adabiyotning jamiyatdagi vazifasini milliy o‘zlikni anglash, ma’rifat va ruhiy yangilanish bilan bog‘laydi [1. 35–37]. Shu jihatdan maqola o‘zbek tanqidiy tafakkurida adabiyotning ijtimoiy zarurati va estetik ta’siri bir-birini inkor etmaydigan, aksincha, to‘ldiradigan ikki mezon ekanini asoslashga qaratilgan dastlabki muhim urinishlardan biridir.

Cho‘lpon nazarida badiiy asarning ta’sir kuchi undagi g‘oyaning shunchaki bayon etilishida emas, shu g‘oyaning obraz, ohang va hissiy tajriba orqali kitobxon qalbiga yetib borishidadir. “Adabiyot nadir?”dagi mulohazalarda inson boshidan kechirgan quvonch va iztiroblar oddiy xabar tarzida emas, adabiyot vositasida ifodalangandagina kuchli estetik ta’sirga ega bo‘lishi ta’kidlanadi [1. 35–36]. Bu fikr Cho‘lponning badiiylikni mazmundan ajratmaganini ko‘rsatadi: ijtimoiy ahamiyatli mazmun san’at darajasiga ko‘tarilishi uchun u estetik shaklga, individual hissiyot va ta’sirchan ifodaga ega bo‘lishi zarur. Demak, Cho‘lpon tanqidida “milliy manfaat” tushunchasi badiiy saviya o‘rnini bosuvchi shior emas; aksincha, milliy maqsadning o‘zi ham yuksak badiiy shakl vositasida mazmunli bo‘ladi. Mazkur qarash uning keyingi taqriz va maqolalarida asarga baho berish mezonining markazida qoladi.

Munaqqidning “Muhtaram yozg‘uvchilarimizga” singari chiqishlari ijodkor mas’uliyati masalasini yanada aniqroq qo‘yadi. Cho‘lpon yangi adabiyot yaratish jarayonini faqat yangi mavzularni tanlash bilan cheklamaydi; til, uslub, hayotni kuzatish, o‘quvchi ruhiyatini his etish va yozuvchining madaniy saviyasini ham badiiy taraqqiyotning zarur sharti deb biladi [1. 37–38]. Shuning uchun uning tanqidiy qarashlarida adibga qo‘yiladigan talab ikki yo‘nalishda namoyon bo‘ladi: birinchidan,

ijodkor zamon va millat oldidagi ma’naviy mas’uliyatini anglamog‘i; ikkinchidan, bu mas’uliyatni badiiy mahorat bilan amalga oshirmog‘i kerak. Cho‘lponning tanqidchilik uslubi hukm chiqarishga emas, adabiy muhitni o‘stirishga qaratilgani bilan e’tiborlidir. U kamchilikni ko‘rsatishning o‘zini maqsad qilmaydi, balki ijodiy sifatni yuksaltirishga xizmat qiladigan fikrni ilgari suradi.

Cho‘lpon adabiy tanqidining muhim qirralaridan yana biri milliy adabiyotni jahon badiiy tafakkuri bilan aloqada ko‘rishidir. Uning Tavfiq Fikrat, Rabindranat Tagor va boshqa xorijiy ijodkorlarga bag‘ishlangan maqolalari o‘zbek kitobxonini boshqa adabiy tajribalar bilan tanishtirish vazifasini bajaradi. “Marhum Tavfiq Fikrat”, “Ulug‘ hindiy”, “Tagor va tagorshunoslik” kabi maqolalarda muallif tarjimai hol ma’lumotini berish bilangina cheklanmay, ijodkor dunyoqarashi, poetik ruh va uning o‘z davri bilan munosabatini tahlil qiladi [1. 43–58]. Bu yondashuv Cho‘lponning tanqidchilikda qiyosiy-estetik fikrlashga moyilligini ko‘rsatadi. U jahon adabiyotini taqlid qilinadigan tayyor model sifatida emas, milliy adabiyotning o‘z imkoniyatlarini anglashga yordam beradigan ijodiy tajriba sifatida baholaydi. Natijada milliylik va umumbashariylik qarama-qarshi tushunchalar emas, badiiy tafakkurning o‘zaro boyituvchi qatlamlari sifatida namoyon bo‘ladi.

Cho‘lponning teatr tanqidchisi sifatidagi faoliyati uning estetik qarashlarini amaliy san’at jarayonida sinovdan o‘tkazgan muhim yo‘nalishdir. “Chin sevish”, “Abo Muslim”, “Teatr — san’at”, “Sahnamizda”, “Kovai ohangar”, “Iblis”, “Shayx San’on” kabi taqrizlarda spektaklning faqat g‘oyaviy mazmuni emas, aktyor ijrosi, sahna talqini, rejissura va tomoshabinga ta’sir masalalari ham kuzatiladi [1. 73–96]. Cho‘lpon sahna asarining muvaffaqiyatini matnning o‘zi bilan cheklamaydi: dramatik material teatrda aktyor, rejissyor va sahnaviy vositalar orqali yangi estetik butunlikka aylanishini anglaydi. Shu sababli uning teatr haqidagi yozuvlarida ijroning tabiiyligi, rolning ichki mantiqi, sahna madaniyati va tomoshabin bilan badiiy aloqa kabi masalalar muntazam ko‘tariladi. Bu esa 1920-yillar o‘zbek teatr tanqidida professional mezonlarning shakllanishiga xizmat qilgan.

“Teatru tanqidlariga ahamiyat” maqolasida Cho‘lpon tanqidning san’at jamoasi bilan munosabatiga alohida e’tibor qaratadi [1. 113–115]. Uningcha, tanqid teatr hayotiga chetdan hukm chiqaruvchi kuch emas, balki ijodiy jarayonning mas’ul ishtirokchisi bo‘lishi kerak. Bu qarash tanqidchi shaxsiga ham muayyan talablarni yuklaydi: u san’atning ichki qonuniyatlarini bilishi, dalil bilan fikr yuritishi, ijodkor mehnatini tushunishi va bahoda xolislikka intilishi zarur. Cho‘lponning ayrim taqrizlari tezkor matbuot ehtiyoji bilan yozilgan bo‘lsa-da, ularning ichida aktyorlik san’ati, repertuar tanlovi va sahna tili to‘g‘risidagi nazariy qimmatga ega kuzatishlar mavjud. Adabiy tanqid tarixiga oid tadqiqotlarda ham Cho‘lponning maqola, taqriz va adabiy portret janrlarining shakllanishidagi xizmatlari alohida qayd etiladi [2. 88–94].

Cho‘lpon tanqidiy merosining tarixiy ahamiyatini baholashda uning murakkab ijtimoiy-siyosiy sharoitda ijod qilganini hisobga olish zarur. 1920–1930-yillar adabiy muhitida asarga ko‘pincha mafkuraviy mezonning mutlaq ustuvorligi asosida baho berilgan bir paytda Cho‘lpon adabiyotning ruhiy-estetik tabiatini saqlab qolishga intildi. Uning tanqidiy fikrlarida xalq va millat manfaatiga sodiqlik kuchli bo‘lsa-da, badiiy asarning qimmati faqat g‘oyaviy “to‘g‘rilik” bilan belgilanmaydi. Asarning ta’sirchanligi, obrazlar hayotiyligi, til va uslubning tabiiyligi, san’atkorning individualligi singari estetik omillar doimo nazarda tutiladi. Keyingi cho‘lponshunoslik, xususan, Ozod Sharafiddinov tadqiqotlari adib merosini mafkuraviy tamg‘alardan xoli, badiiy-estetik qonuniyatlar asosida qayta anglash zarurligini ilmiy jihatdan mustahkamladi [3. 46].

Bugungi filologik ta’lim nuqtai nazaridan Cho‘lponning adabiy-tanqidiy merosi ikki jihatdan muhimdir. Birinchidan, u talabani adabiyotga tayyor hukmlar yig‘indisi sifatida emas, millatning ma’naviy tajribasi va inson ruhiyatini badiiy shaklda anglash vositasi sifatida qarashga o‘rgatadi. Ikkinchidan, Cho‘lponning taqriz va maqolalari tanqidiy fikrning dalil, estetik did va mas’uliyatga tayanishi kerakligini ko‘rsatadi. Uning nazarida chinakam tanqid adabiyotga xizmat qiladi: ijodkorni ezmaydi, kitobxon didini pasaytirmaydi va badiiylikni mafkuraviy shiorga qurbon qilmaydi. Xulosa qilib aytganda, Cho‘lpon o‘zbek adabiy tanqidida milliy uyg‘onish g‘oyasi, badiiylik mezoni va jahon estetik tajribasini yaxlit bog‘lagan ijodkorlardan biridir. Uning “Adabiyot nadir?”dan teatr taqrizlarigacha davom etgan tanqidiy tafakkuri hozir ham badiiy asarni mazmun, shakl, tarixiy sharoit va estetik ta’sir birligida tahlil qilish uchun muhim metodik tayanch bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Cho‘lpon. Adabiyot nadir: adabiy-tanqidiy maqolalar, Cho‘lpon haqida xotiralar / Tuzuvchilar D. Quronov, Z. Eshonova, U. Sultonov; mas’ul muharrirlar O. Sharafiddinov, U. Normatov. – Toshkent: Cho‘lpon, 1994. – 240 b.
2. Nazarov B., Rasulov A., Qahramonov Q., Ahmedova Sh. O‘zbek adabiy tanqidchiligi tarixi: darslik. – Toshkent: Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – 432 b.
3. Sharafiddinov O. Cho‘lponni anglash. – Toshkent: Yozuvchi, 1994. – 160 b.
4. Quronov D. Cho‘lpon poetikasi (nasriy asarlari asosida). – Toshkent: Fan, 2004.
5. Karimov N. Cho‘lpon: ma’rifiy-biografik roman. – Toshkent: Sharq, 2003. – 256 b.
6. Cho‘lpon. Asarlar: 4 jildlik. 4-jild. – Toshkent: Akademnashr, 2016.